

РЕЦЕНЗИЯ

на проф. д.и.н. **ВАЛЕРИ ГРИГОРОВ СТОЯНОВ**
относно кандидатурата на доц. д.н. **ЦВЕТЕЛИН ЙОРДАНОВ СТЕПАНОВ**,
единствен участник в конкурса за заемане на академичната длъжност
„професор“ по 3.1. *Социология, антропология и науки за културата*
(*теория и история на културата. История на българската средновековна*
култура), обявен от Софийски университет „Св. Климент Охридски“ в
Държавен вестник, бр. 61 от 28 юли 2017 г.

Трудно се оценяват работи в областта на научните интереси на кандидата. Не само поради сложната проблематика, свързана с произхода, развитието и етнокултурната, респ. конфесионална, специфика на населението, което е залегнало в основата на ранносредновековната българска народност, но и защото използваният в тях антропологичен (също културологичен) подход, колкото и да позволява боравенето с умозрителни заключения, невинаги е бил надежден източник и метод за възстановяване на миналите реалности. Това понякога е сякаш да се опитваме да реконструираме многопластовата същност на вярата единствено по запазените останки от християнските или мюсюлмански храмове – да съдим за нейното възприемане или прилагане в живота по архитектурата и по живописните орнаментални декорации, без да знаем какъв е бил, всъщност, техният сакрален смисъл.

Познавам доц. СТЕПАНОВ от втората половина на 90-те години на миналия век, когато той, още като асистент, участваше в научни срещи, посветени на произхода и ранната история на (пра)българите. Тезите му невсякога бяха приемани еднозначно – особено от патриотарски настроената част на публиката, която често е привличана от подобни мероприятия в търсене на сензационното. Интерпретациите на младия тогава учен СТЕПАНОВ, обаче, се базираха винаги на достатъчен изворов материал и добро познаване на релевантната научна книжнина – необходима предпоставка, за да бъдат те взети под внимание и разглеждани с нужния респект. С времето ЦВЕТЕЛИН се изгради като сериозен изследовател в областта. За това определена роля изигра и афилиацията му към специалност *Културология* на Философския факултет. Защото, ако бе започнал да се реализира като тясно профилиран медиевист, рутинността щеше да го превърне в поредния византолог или в специалист по общо или българско средновековие, който едва ли би могъл да надскочи утвърдените традиционни рамки, в които се движи научният интерес на българските историци средновековници. Преди 3 години почти щяхме да участвахме в съвместен проект за дигитализиране на резултатите от изследванията по проблема за произхода на (пра)българите. Очаквах да извършим полезна работа – за съжаление, един от рецензентите не можа да

надскочи собствения си кръгзор и успя да спъне осъществяването на това иновативно начинание. Проектът не получи финансиране от „Фонда за Научни изследвания“. Сега, обаче, разбирам, че ЦВЕТЕЛИН е продължил да изследва отделни аспекти на темата, концентрирайки се върху следите от религиозните прояви на „пред-християнизирани българи“.

Доц. СТЕПАНОВ има впечатляваща като обем и идейна реализация научна продукция – общо 4 монографии (2 от които издадени също в чужбина – на унгарски и английски език съответно едната в Будапеща и Лайден, другата в Заарбрюкен), три сборника със собствени статии, две глави в колективни монографии, 95 студии и статии за периода 1992-2017 г. (това са средно по 3.8 или приблизително 4 статии годишно – една доста прилична честота!). Освен това е бил съставител на 12 сборника, научен редактор и консултант на други 4 издания, автор на предговори и послеслови на 15 научни труда, има 3 превода на статии и книги, 7 рецензии и 23 публикации с научно-популярен характер. Всичко 170 заглавия в списъка с публикациите. Освен в България, негови трудове са били обнародвани в Чехия, Унгария, САЩ, Обединеното кралство, Германия, Холандия, Русия, Украйна и Австрия. Част от тях се базират на доклади (около 25), изнесени на международни и национални научни конференции. Те кореспондират с тематичната пъстрота на водените от него лекционни курсове по „Теория и история на културата“, „История на кавказките народи“, „Средновековната българска култура в евразийски контекст“, „Степна Евразия през 6 – 9 век: власт и идентичности“, „Империи и идентичности“ и др. Кандидатът е бил научен ръководител на 4 дипломанти, на единия от които (Борис Живков) имах удоволствието да бъда рецензент при защита на неговата докторска дисертация (2010) по проблеми на хазарската история – един великолепен труд, който едва ли щеше да бъде реализиран така комплексно, ако не бяха напътствията и научната подкрепа на доц. ЦВЕТЕЛИН СТЕПАНОВ. С цялата своя научно-изследователска, преподавателска и организационна дейност той се откроява като високо ерудиран учен и университетски преподавател – един от малцината в България, успели да съхранят и поддържат контакта с европейската и световна хуманитаристика поне що се отнася до областта на евразийската ранносредновековна културно-политическа история.

В конкурса за „професор“ доц. СТЕПАНОВ участва с една монография, 12 статии и три сборника, на които той е бил съставител и научен редактор. В текстово отношение сборниците са всъщност два, защото единият от тях е представен двукратно – в българоезичен и англоезичен вариант. Може би поради важността на дискуссионната тема за етнокултурната същност на древните българи, откъдето издателят (Фондация „Тангра – ТанНакРа“) е решил да направи четивото достъпно за по-широк кръг от читатели. Сред статиите липсва един сбито обобщаващ текст, чието съдържание изцяло се

вписва в темата на монографичния труд – работата за „скитските“ корени на българската религия ('Scythian' Roots of the Bulgar Religion: Some Historical and Historiographic Remarks), изложена като доклад на проведена в РАН (Москва 2015) конференция „Скифия: Образ и историко-културно наследство“. Основните тези от доклада обаче са развити детайлно в книгата – навярно затова авторът не е сметнал за нужно да включва тук този текст, още повече, че го е посочил (под № 115) в общия списък на публикациите.

На темата за религията (или религиите) в ранносредновековна България са посветени няколко от приложените в конкурса статии. Авторската справка за приносния характер на трудовете (имаща вид по-скоро на анотации към тях) ги групира в три подтеми – 1) изследвания на религиозните аспекти в езическа България, 2) темата за прехода от супремотеизъм към монотеизъм и 3) проучвания върху светостта, мощите и небесната закрила. Всички те са опити за проследяване на сложния път в менталната трансформация на българите от едно унаследено тяхно комплексно светоусещане с присъщи нему специфични проявления към едно друго, доста по-различно и в даден смисъл противостоящо (дори „чуждо“) на старите ценности, но характерно за цивилизационните норми на културния кръг, в който българите тръгват да се вписват. Като съпоставя запазените в писмените извори откъслечни податки за генеалогичните митове при българи и хазари (вж. статията под **№ 8** в списъка) авторът установява общата „матрица“ на разпространената в „скитското пространство“ представа за кошутата, сърната или елена като зооморфни инкарнации на Великата Богиня-майка и Небесния слънчев бог. Тук едва ли трябва да се прави паралел с Ромул и Рем, сучещи от вълчица, или с легендата за родените от вълчица в пещера десет братя, дали начало на тюркския народ. Мотивът за сърната, превела двамата братя ловци през Меотис, е бил познат и на маджарите, а това води към едно общо културно пространство, част от което са били (пра)българите. В две от статиите (вж. **№№ 4** и **6**) се разглеждат промените, настъпили след християнизацията на страната. Първоначално, по времето на цар Симеон, още се пазело старото териториално устройство, унаследените титли, лични имена. Наследството на „скитското начало“ се загубва едва след подчиняването на България под ромейска власт. За усвояването на новата християнска духовност в живота роля играе и налагането на славянската писменост, като за кратко време се изгражда и политическата доктрина за „избраността“ на българския народ като западен дял на единното православно царство, източният дял на което в Анатолия се падал на Византия. Други два материала (**№№ 2** и **3**) също се отнасят към тази група публикации и третират въпроси около заварената по-ранна християнска култура на територията на България и развитието на култа към св. Йоан Рилски и св. Петка Епиватска (Търновска) като небесни закрилници. Тук може би трябва да се причисли и статията под **№ 7**, която е включена от автора в отделна група („Е. Други“) поради нейния по-ранен

хронологичен обхват, но която сам той смята за „своеобразна прелюдия“ към темата за настъпилния по-късно преход от една „културна матрица“ и една идентичност към друга.

На въпроса за естеството на именната система на ранносредновековните българи е посветена статия № 10. В нея съпоставката на антропонимията при българи, авари и хазари води до извода, че от трите етнополитически общности най-силно влиянията на иранските (индо-ирански) традиции се забелязвали при българите. Това засилва необходимостта от по-сериозно отношение към хипотезата за иранската „следа“ в древнобългарското начало. Още повече, че на територията на езическата Дунавска България са установени шест „огнени храма“ с ирански произход на плана. Към това се добавя и самоопределянето на българите чрез иранско лично местоимение за 1 л. ед.ч. *az/azi* (тук авторът препраща към по-ранен свой труд от 1999 г., където е привел и други лексикални подобия с източноиранските памирски езици, без обаче да се опита да свърже този феномен с източните названия на осетинските *аси/алани* като *az, azi*). Той изтъква, че наред с типичните за тюркските ханати титли (*хаган, шад, иркин, чор* и *тудун*), българите са използвали също *таркан, багатур* и *боил*, които названия били познати на аланите и други ранносредновековни северноирански народи. Всъщност, ако приемем задълбочения анализ на Герхард Дьорфер (1965), персийската титла *бахадур* (монг. и прабълг. *багатур* > рус. *богатыр*) се била срещала в степното пространство северно от Китай още през древността. Напълно е възможно, тази титла да е проникнала в монголски, а оттам – в иранските и тюркските говори от езика на *ру-раните* или *жу(ан)-жуаните*, както били обозначавани т.нар. източни авари. Подобен ще да е бил също произходът и на перс. *тархан* (от тюрк. *tarqan* > гр. *ταρκάνος*), което Дьорфи извеждал от обозначение за „ковач“ (може би по подобие на по-старото обяснение на титлата *каган* от митичния древноирански ковач *Кава*). Що се отнася до титлата *боил*, то не е изключено нейните български и руски производни *боляр, боляр-е/и* да са възникнали чрез добавяне към изходната форма на тюркския суфикс за мн.ч. *-oɣ (-ap)* или *-l'oɣ (-лар)*. Всичко това насочва по-скоро към едно смесено тюркско-иранско (или алтайско-индоевропейско) „milieu“ за произхода на ранните българи, отколкото към „чисто“ иранско или тюркско (тюрко-алтайско). Тази работа от 2014 г. се явява англоезичен вариант на по-ранна статия на автора от 2010 г., обнародвана в год. V, кн. 1 (а не в № 11!) от 2010 г. на сп. „*Anamnesis*“, която на свой ред е разширен вариант на доклада, изнесен на българо-унгарския научен симпозиум през май 2009 г. Тя се намира в корелация и с друга публикация на автора за четири основни български титли (*канасюбиги, кавкан, боила, канартикин*), отбелязани под №№ 14 и 15 в списъка с публикациите, а също с работата му за „българската титла KANASYBIGI“ (1997 г. – № 37 в общия списък).

Преобладаващият брой работи, с които доц. СТЕПАНОВ участва в конкурса, засягат някои „организационни и символни аспекти на средновековната българска държава и култура“ (така е обозначено в авторската справка при тематична област „В“). Сред тях е съпоставката на опитите за имитация на имперската римска власт от страна на българската и франкска „варварски“ държави през IX в. (вж. № 9). Тук сходните мисловни нагласи пораждат и сходни символни действия с цел да се легитимират собствените властови претенции към завзети територии на бившата вече Римска империя. Но ако Каролингите в своето монетосечене следвали образците на ранните римски християнски императори от IV-V в., то портретуваното изображение при медальоните на Омуртаг било не в профил а *en face*, както съвременния му византийски образец. С това и българи, и франки, се самоопределяли като легитимни наследници на традициите (римски, християнски) в овладените от тях части на римо-византийската цивилизация. Друга една статия засяга еволюцията в териториално-административното устройство на българската държава (№ 11) – от евразийския степен двукрилен модел с център, където се намирал „царския народ“, също с поделянето на „вътрешна“ и „външни“ зони, през обособяването на територията в „комитати“, начело с „комити“ (comes > comit) до пълното копиране на византийския модел с обозначаване на отделни области като „хори“. Това съвпада и с уеднаквяване на титлите. Авторът правилно отбелязва, че тричастното делене на ляво, дясно крило и център е било белег на военната организация и оттук терминът *sarakht* се е отнасял до зоната, в която протичали сблъсъците между ромеи и българи. В нея лявата (източна, почетна) страна се оглавявала от кавхана, в центъра се намирал братът на владетеля, а дясното крило се водело от ичиргубоила (така по втория Хамбарлийски надпис от времето на Крум, 813 г.). Това означава, че линията е в посока изток – запад и е обърната с „лице“ на юг – едно типично за северните конни народи военно структуриране. Липсват данни за евентуална вертикална ос по направление север – юг. За ранното общо устройство на държавата остава само осмислянето на територията ѝ като вътрешната и външна, център и периферия, в която са били разселени съюзните или подчинени на българите племена. Дали това също се вписва в тричастния модел, както смята автора, или би трябвало да се разглежда като елемент на една по-сложна пресечена на кръст организация (позната в степна Евразия от времето на *хсиунг-ну*) е въпрос, изискващ допълнителни проучвания. Един кратък анализ на формите на държавно развитие при българските етно-политически общности, в който е използвана доста по-адекватна антропологична терминология (като *chiefdom* или „вождество“ вместо марксисткото „военна демокрация“) показва прехода *вождество – канство – степна империя* до превръщането през IX в. на България в една типична „варварска“ държава, но не от западноевропейски тип, плод на „германо-римския синтез“, а от „степен“ (ирано-тюркски) тип с частично привнесени римски/ромейски елементи (вж. № 12). Любопитна хипотеза е

издигната във връзка със системата на наследяване в Кубратовата „Велика България“ (№ 13). Като изхожда от засвидетелствана при монголите титла *отчигин* (така наричали младшия брат на Чингиз хан) – от тюрк. *от* „огън“ и тюрк. *тегин, тикин* (титла на принца-престолонаследник), т.е. „господар на огъня, пазител на огнището“ авторът предполага, че Аспарух е бил най-малкият син на Кубрат и затова е наследил бащиния „домен“ – „царското племе“ на уногундурите. Той допуска синовете на Кубрат с право на власт да са били всъщност трима (Баян, Кубер и Аспарух), а не петима, както се е приемало досега. Позволявам си да изпитвам известни резерви към тази иначе креативна идея. Преди всичко изворите изрично говорят за петима сина на Кубрат (легенда за петте сина на *Ховрат* е позната и на хърватите). Редът на изброяване, посоката на дислоциране и поименното споменаване само на трима от тях (Бат Баян в центъра, Котраг и Аспарух – в източната, по-високопоставена половина) загатва по-скоро за евентуални реликти от някогашния петдялов (кръстовиден) имперски степен модел, който е бил от значение и за реда на унаследяване. Доколкото изложените в статията мисли, обаче, обогатяват полето на (пра)българистиката, те заслужават да бъдат отчитани като градиво на нейните „база-данни“. В списъка с работи по темата на конкурса са включени още два материала – една полемична статия за фриволното интерпретиране на извори и данни, отнасящи се до историята и културата на българите преди покръстването (№ 5), в която с умерен тон и точна аргументация се дава отпор на различните „любители на миналото“, и сборника със статии на Ищван Ердеи за съкровището от Надь Сент-Миклош под научната редакция на доц. СТЕПАНОВ (№ 16).

Основният труд, около който се центрират останалите заглавия от списъка и който обобщава цялата палитра на идейното богатство на постигнатите резултати в проучванията по темата, е монографията *„Религии в езическа България (Историографски подходи 1980-2015 г.)“* (вж. № 1). Тя обхваща четири глави с различен брой параграфи, в които се предлага преглед и съпоставка на вижданията по един или друг аспект на проблематиката за характера на религиозните вярвания в предхристиянска България. Това е един своеобразен наръчник за писаното досега от 80-те години на миналия век та до наши дни. То обхваща и множество наблюдения на автора и тези, изказвани по един или друг повод от него в отминалите десетилетия. Най-напред се очертава общо състоянието на историографията и се набелязват подходите към темата за „(пра)българската религия“. Обстоятелството, че при един и същ изворен материал се стига до коренно различни изводи, не на последно място поради различните му интерпретации и предварителни нагласи, поражда въпроса, дали не е по-правилно да се очаква различните прослойки в българското общество да са изповядвали различни култове? Особено, след като (пра)българската религия явно не била монотеистична, а по-скоро „супремотеистична (етнотеистична) религия“ (с. 27). Ето защо

доц. СТЕПАНОВ взема под лупа четирите възможни базови парадигми (за *тенгризма*, *зороастризма*, *митраизма* и *синкретизма*), като изброява привържениците на отделните тези, дава общата характеристика на култа, излага вижданията на учените по един или друг аспект, показва силните и слабите им страни и на места аргументира своите собствени представи. Той е отколешен привърженик на „индоиранската парадигма“ и затова в отделна глава излага основни примери в нейна подкрепа. Това е феноменът Мадара с неговия скален релеф; мартеницата, разпространена и другаде на Балканите, но всъщност главно там, където е имало българско население; представата за „полазника“ на Игнажден и за „пояса“ с неговите функции и семантичната натовареност. Тук някои идеи са недостатъчно проверени и „изпипани“ откъм доказателствената им страна. Трудно мога да приема, например, че антропоними като Владимир, Добромир, Даргомир и пр. са „теофорни имена...“, съдържащи корена *mir“, което ги свързвало с вярата на славяните в Митра (с. 100). Очевидно е, че такива названия нямат нищо общо с бог Митра, а са по-скоро нормални двусъставни славянски имена с пожелателен характер и с втори елемент „мир“ (свят), откъдето значението им е „да владее света“, „да е добър/добре на света“, „да е драг на света“... В отделна глава авторът се спира на „(не)възможната тракийска парадигма“. Той очертава методологичните проблеми, пред които се изправят нейните привърженици, довели до анахронизми при цитиране на етнически имена, например готи и гети, мизи и българи, скити и др. Във връзка с това може би е редно да се припомни и как още в средата на миналото столетие Дюла Моравчик бе доказал, че чрез „скити“ византийските извори са назовавали десетина тюркски племена, включително и османските турци. Последната глава визира проникването на християнското учение сред българите далеч преди официалното им покръстване. И макар заключенията на автора да не са особено оптимистични – той честно признава, че към настоящия момент въпросът за религията на езическите българи е все още далеч от решаване, проведеният историографски анализ на десетки тези и антитези, изложени в близо 700 публикации е значителен принос и стъпка напред в разбулване на „българската енигма“.

Доц. ЦВЕТЕЛИН СТЕПАНОВ е отдавна утвърден университетски учен с над 220 цитирания, множество публикации, участия в проекти и други научни изяви. Всичко това ми дава пълно основание да гласувам „за“ присъждане на академичното звание „професор“ по социология, антропология и науки за културата към Философския факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“.

София, 23.11.2017

(проф. д.и.н. Валери Стоянов)